

FROM THE HISTORY OF PATRONAGE OF ART IN NORTHERN AZERBAIJAN IN THE END OF XIX-BEGINNING OF XX CENTURIES

In this paper on the basis of data acquired from various sources including personal archives, the author analyzes the patronage activities of the millionaire A.M.Naghiyev. Full to a certain degree list of the buildings which have been constructed in Baku at the expense of this entrepreneur is given in the paper. Also the other aspects of A.M.Naghiyev's patronage activities are covered in the paper.

Key words: *charity, patron of art, Baku, architecture, national bourgeoisie.*

(Tarix elmləri doktoru Ə.Q.Qasımov tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2014, № 1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2014, № 1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2014, № 1

ARXEOLÖGIYA VƏ ETNOQRAFIYA

VƏLİ BAXŞƏLİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: velibahshaliyev@mail.ru

ERAMIZDAN ƏVVƏL VI-I MİNİLLİKLƏRDƏ NAXÇIVANIN ƏHALİSİ VƏ ETNİK-MƏDƏNİ PROSESLƏR

Naxçıvan ərazisində türk etnoslarının məskunlaşmasını təsdiq edən faktlar e.ə. VI minilliyə aiddir. Bu dövrdə Naxçıvanda Xalaf mədəniyyəti, ondan sonra isə Ubeyd mədəniyyəti yayılmışdır. Xalaf mədəniyyəti tədqiqatçılar tərəfindən türkdilli Şumer tayfaları ilə əlaqələndirilmişdir. E.ə. IV-II minilliklərdə bu ərazidə kəti, lullubi, turukki, kassit, skif, ax tayfaları məskunlaşmışdır. Tarixi inkişafın müxtəlif dövrlərində bu ərazidə şəhər-dövlətlər mövcud olmuş, iqtisadi-mədəni əlaqələr inkişaf etmişdir. E.ə. I minillikdə Naxçıvanda məskunlaşan tayfalar Etiyu tayfa ittifaqına daxil olaraq Urartu dövlətinə qarşı mübarizə aparmış, dövlətçilik ənənələrini

qoruyub saxlamışlar. Müxtəlif dövrlərdə bu ərazidə türkdilli tayfaların məskunlaşması e.ə. II-I minilliklərdə onların üstünlük təqvil etməsinə səbəb olmuşdur. Onlar Erkən Orta əsrlərdə burada məskunlaşan digər türkdilli tayfalarla birlikdə Azərbaycan xalqının formalaşmasında iştirak etmişdir. Şübhəsiz ki, Azərbaycan xalqı müxtəlif etnik qrupların birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Arxeoloji və onomastik materialların araşdırılması göstərir ki, Naxçıvan ərazisində formalaşan qədim mədəniyyətlər türk tayfaları tərəfindən yaradılmışdır. Bu tayfalar regionun sosial-siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: Xalaf mədəniyyəti, Ubeyd mədəniyyəti, Azərbaycan xalqı, etnos, türükli.

Naxçıvanda yerləşən arxeoloji abidələrin tədqiqi bu ərazidə formalaşan qədim mədəniyyətlərin yerli etnoslar tərəfindən yaradıldığını təsdiq edir (1, s. 254-257). Naxçıvanın qədim mədəniyyətləri Yaxın Şərqi və Cənubi Qafqaz mədəniyyətləri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etmiş, mədəniyyətlərin formalaşmasında iqtisadi-mədəni əlaqələrin və miqrasiyaların da müəyyən rolu olmuşdur. Qədim Şərqi ölkələri ilə mədəni əlaqələr hələ e.ə. VII-VI minilliklərdən başlamışdır. I Kültürənin Eneolit təbəqəsindən aşkar olunan Xalaf tipli çölmək e.ə. VI minilliyə aid edilir (16, s. 63-70). Tədqiqatçıların ümumi fikrinə görə bu çölmək Mesopotamiyadan gətirilmişdir (1, s. 73-74). Bu çölmək I Kültürədə arxası üstə uzadılmış skeletlə birlikdə aşkar olunmuşdur. Əgər nəzərə alsaq ki, bu tip dəfn adəti Mesopotamiyada Xalaf mədəniyyətinin yayıldığı dövr üçün xarakterik olmuşdur, o zaman bu tip keramikanın müəyyən əhali qrupunun miqrasiyası ilə gətirildiyini demək olar. Bu dəfn adəti *şumerlərlə* bağlanmışdır (12, s. 1-90). Şumerlərin türkdilli olması ilə bağlı bir sıra Avropa alimlərinin, o cümlədən mərhum alman alimi Q.Hüzingin, E.Forerin, F.Hummelin, V.Xristianın, B.Landsberqerin fikirləri sonradan siyasi məqsədlər xarakterinə inkar edilmişdir. F.Hommel şumerlərin Orta Asiyadan köçərək Ön Asiyaya gələn türk tayfaları olduğunu deməklə 350 şumer sözünün türkcə izahını vermişdir. Şumerlərdə Allah mənasını ifadə edən "Dinqir", türklərdə "Tenqri" sözləri, mifoloji və dil özəllikləri əski şumer dilinin türk dilinə uyğun olduğunu göstərir. Fikrimizcə, bu qruplar ticarət və sənətkarlardan ibarət olmuş yerli əhali ilə qaynayıb qarışmışdır. Ovcular təpəsində aşkar olunan ev siçanlarının araşdırılması onların Mesopotamiya mənşəli olduğunu, lakin yerli şəraitə uyğunlaşaraq xeyli dəyişdiyini göstərir. Araşdırmalar bu heyvanların qədim əkinçilik mədəniyyətlərini təqib edərək e.ə. VII-VI minilliklərdə Naxçıvana gəldiyini təsdiq edir (27, s. 80; 10, s. 31-34). Lakin bütün bunlar heç də bəzi tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi, Naxçıvanın qədim əkinçilik mədəniyyətlərinin Mesopotamiyadan gətirildiyini təsdiq etmir (29, s. 407), əksinə, onun yerli zəmində inkişaf etdiyini göstərir. Ümumiyyətlə, son illər artan faktlar İkiçayarasının qədim əkinçilik mədəniyyətlərinin Cənubi Qafqaz, o cümlədən Naxçıvan ərazisində formalaşan mədəniyyətlərə müəyyən təsir etdiyini təsdiq edir. Bu təsir müəyyən istehsal sahələrinin inkişafını stimullaşdırmışdır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Naxçıvan abidələrində yayılan boyalı keramika, o cümlədən Xalac boyalı keramikası Cənub mədəniyyətlərinin, xüsusilə Ubeyd mədəniyyətinin təsiri ilə ortaya çıxmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, İkiçayarası tayfalarının Naxçıvanla iqtisadi-mədəni əlaqələrini gücləndirən əsas faktorlardan biri bu ərazinin təbii sərvətləri, xüsusilə mis yataqları olmuşdur.

I.H.Nərimanov Leylatəpə yaşayış yerini aşkar etdikdən sonra bu yaşayış yerinin Mesopotamiya tayfaları, xüsusilə Ubeyd-Uruk tayfaları tərəfindən salındığını qeyd etmişdir (22, s. 130). Onun fikrinə görə, Naxçıvanda Xalaf mədəniyyətindən sonra Ubeyd mədəniyyətinə mənsub tayfalar məskunlaşmışdır (23, s. 32). Hazırda tədqiqatçıların bir qrupu tərəfindən Leylatəpə tipli abidələr Ubeyd mədəniyyətinə (30, s. 154), digərləri tərəfindən isə Uruk mədəniyyətinə aid edilməkdədir (21, s. 82).

E.ə. V-III minilliklərdə bütün Azərbaycan ərazisində olduğu kimi, Naxçıvanda da Kür-Araz mədəniyyəti yayılmışdır. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, e.ə. III minillikdə bu ərazidə *hurri* dili yayılmışdır (14, s. 5-8). Lakin hurri dilinin yayılması yerli dillərin işlədildiyini istisna etmir. Araşdırmalar göstərir ki, Zaqros dağlarının qərb ətəklərində, Urmiyanın qərb vilayətlərində və digər yerlərdə yayılmış qədim tayfalardan biri də hurrilər idi (5, s. 99). Hurrilərin vətəninin Cənubi Qafqaz, İrəvan yaylası və Dağlıq Kürdüstan ərazisi idi (5, s. 100). Hurri dili hind-Avropa dillərinə aid olmamışdır (5, s. 101). Artıq müəyyən edilmişdir ki, bu dil Urartu dilinə qohumdur. Son dövrdə hurri (eləcə də Urartu) dilinin Şimal-Şərqi Qafqaz dilləri ailəsilə bağlayırlar (5, s. 101-102). E.Forer e.ə. III-II minilliklərdə Ön Asiyada yaşayan hurrilərin dilinin türköid bir dil olduğunu qeyd etmişdir. İ.M.Dyakonovun fikrinə, hurri etnik massivi Cənubi Azərbaycana əhatə etməmiş və e.ə. III-II minilliklərdə bu regionun əsas əhalisi *kuti* və *lullubilərdən* ibarət olmuşdur (14, s. 5-8). İ.Q.Əliyev və Q.A.Melikişvilinin (30, s.120) fikrinə görə isə e.ə. III-II minilliklərdə Cənubi Azərbaycanın əhalisi mədəni və etnik baxımdan zaqro-əlam etnosu ilə yaxın olmuşdur (7, s. 84, 105-107). Bu etnosun ural-altay dilləri ilə (türk dilləri ilə) bağlılığı irəli sürülmüşdür.

Məlum olduğu kimi, arxeoloji ədəbiyyatda Kür-Araz mədəniyyətinin lokal variantlarının yerli etnoslara aid edilməsinə cəhd edilmişdir (17, s. 114). Kür-Araz mədəniyyətinin yayıldığı dövrdə Azərbaycanda *kuti*, *lullubi* və *sü* tayfaları yaşamışdır. Onlar içərisində hökumət mövqə *kuti* və *lullubilərə* məxsus olmuşdur. E.ə. III minillikdə Urmiya hövzəsində *kuti* və *lullubilərin* siyasi qurumları da mövcud olmuşdur. E.ə. III minilliyin sonunda kutilərin Mesopotamiyadakı ağalığına son qoyulur, *kuti* və *lullubilərin* siyasi qurumları isə dağılır. İ.Q.Əliyev qeyd edir ki, "Urmiya gölünün qərb sahilində aşkar edilmiş və Cənubi Qafqaz mədəniyyətlərinə yaxın olan Göytəpə mədəniyyəti kutilərə məxsus imiş" (5, s. 101). Tədqiqatçının "Göytəpə mədəniyyəti" adı altında nəyi nəzərdə tutduğu dəqiq məlum deyil. Lakin bu dövrdə geniş yayılmış arxeoloji mədəniyyət Kür-Araz mədəniyyəti idi.

Bu dövrdə Azərbaycanın cənub rayonlarında, xüsusilə Urmiya hövzəsi və Naxçıvanda Mesopotamiya və Elam mədəniyyətinin təsirini əks etdirən bo-

yalı keramika yayılmağa başlayır. Bu mədəniyyət Urmiya hövzəsi, Şərqi Anadolu, Ermənistan və Gürcüstanın müəyyən qismini əhatə etmişdir. Lakin bu dövrdə Gürcüstanın və Şimali Azərbaycanın böyük bir qisminə boz və qara rəngli cilalı keramika ilə xarakterizə edilən mədəniyyət mövcud olmuşdur. Fikrimizə, qara rəngli keramika ilə xarakterizə edilən bu mədəniyyət Kür-Araz mədəniyyətindən törəmiş və onunla bağlı olmuşdur. Boyalı keramikanın yayılması tədqiqatçılar tərəfindən yeni etnosun miqrasiyası ilə bağlanmışdır (11, s. 87). Şübhəsiz ki, qədim əhalinin müəyyən qrupu yeni etnosla qarışaraq əvvəlki yerində qalmış, digər bir qismi isə şimal rayonlara sıxışdırılaraq orada kompakt halda yaşamışdır (8, s. 34).

I.M.Dyakonovun fikrinə, kutilər Cənubi Qafqaza güclənən lullubi tayfa ittifaqı tərəfindən sıxışdırılmışdır. Arxeoloji materialların təhlilinə əsasən demək olar ki, Kür-Araz mədəniyyəti tayfaları Boyalı qablar mədəniyyətini daşıyan tayfalar tərəfindən sıxışdırılmışdır. Məlum olduğu kimi, bu tayfalar nəinki Azərbaycanın, həmçinin Mesopotamiya və İranın tarixində mühüm rol oynamışdır. Əgər Boyalı qablar mədəniyyəti lullubilərlə bağlanırsa, şübhəsiz ki, bu tayfaların məskunlaşdığı əsas rayonlardan biri də Naxçıvan olmuşdur.

Arxeoloji araşdırmalar Naxçıvan, Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadolunun e.ə. III-II minilliklərdə ortaq mədəniyyətə malik olduğunu göstərir. Bu baxımdan e.ə. II minillikdə Urmiya hövzəsində xatırlanan *turuktilər*in də Naxçıvan ərazisində məskunlaşdığını demək olar. Herodotda xatırlanan *iyurki*, Plini və Pomponiya Melada xatırlanan *turke* etnoniminin türklərlə bağlı olduğu tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilmişdir (35, s. 10-13).

E.ə. II minilliyin birinci rübündə tarix səhnəsinə *kaşsu* (*kassit*) tayfa ittifaqı çıxdı. Onomastik materiallar bu tayfaların geniş əraziyə yayıldığını, o cümlədən Naxçıvanda məskunlaşdığını göstərir. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, yunanca "qalay" mənasını verən "kassiteros" sözü, kassitlərin adı ilə bağlıdır. Bu kassit tayfalarının Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin yaranmasında mühüm rol oynadığını təsdiq edir. Bu, Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda formalaşan mədəniyyətlərin bir etnos tərəfindən deyil, bir-birinə qohum etnoslar tərəfindən yaradıldığını deməyə imkan verir. Orta Tunc dövrü abidələrinin tədqiqi "kassiteros"un, yəni qalayın e.ə. III minilliyin sonlarından başlayaraq Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvanda yayıldığını göstərir. Naxçıvanda bu tayfalarla bağlı xeyli yer adları qalmışdır (32, s. 82-89).

E.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəlində Naxçıvan ərazisi mürəkkəb sosial-mədəni və siyasi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, bu dövrdə Azərbaycanda Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin formalaşması prosesi getmişdir. Azərbaycanın şimal rayonlarında formalaşan bu mədəniyyət buradan Cənubi Azərbaycana və Naxçıvana yayılmışdır. Naxçıvanda Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin izlərinə I Kültərə (1, s. 313), II Kültərə (6, s. 124), Şahtaxtı (2, s. 27-99), Yurdçu (26, s. 51), Kolanı ; Sarıdərə (24, s. 42-52), Bəyəhməd (26, s. 16-35), Haqqıxlıq (24, s. 57), Qarabulaq (26, s. 98), Zeyvə

yalı keramika yayılmağa başlayır. Bu mədəniyyət Urmiya hövzəsi, Şərqi Anadolu, Ermənistan və Gürcüstanın müəyyən qismini əhatə etmişdir. Lakin bu dövrdə Gürcüstanın və Şimali Azərbaycanın böyük bir qisminə boz və qara rəngli cilalı keramika ilə xarakterizə edilən mədəniyyət mövcud olmuşdur. Fikrimizə, qara rəngli keramika ilə xarakterizə edilən bu mədəniyyət Kür-Araz mədəniyyətindən törəmiş və onunla bağlı olmuşdur. Boyalı keramikanın yayılması tədqiqatçılar tərəfindən yeni etnosun miqrasiyası ilə bağlanmışdır (11, s. 87). Şübhəsiz ki, qədim əhalinin müəyyən qrupu yeni etnosla qarşıra qayıdaraq əvvəlki yerində qalmış, digər bir qismi isə şimal rayonlara sıxışdırılaraq orada kompakt halda yaşamışdır (8, s. 34).

I.M.Dyakonovun fikrinə, kütülbə Cənubi Qafqaza güclənən lullubi tayfa ittifaqı tərəfindən sıxışdırılmışdır. Arxeoloji materialların təhlilinə əsasən demək olar ki, Kür-Araz mədəniyyəti tayfaları Boyalı qablar mədəniyyətini daşıyan tayfalar tərəfindən sıxışdırılmışdır. Məlum olduğu kimi, bu tayfalar nəinki Azərbaycanın, həmçinin Mesopotamiya və İranın tarixində mühüm rol oynamışdır. Əgər Boyalı qablar mədəniyyəti lullubilərlə bağlanırsa, şübhəsiz ki, bu tayfaların məskunlaşdığı əsas rayonlardan biri də Naxçıvan olmuşdur.

Arxeoloji araşdırmalar Naxçıvan, Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadolunun e.ə. III-II minilliklərdə ortaq mədəniyyətə malik olduğunu göstərir. Bu baxımdan e.ə. II minillikdə Urmiya hövzəsində xatırlanan *turukkilərin* də Naxçıvan ərazisində məskunlaşdığını demək olar. Herodotda xatırlanan *iyurki*, Plini və Pomponiya Melada xatırlanan *turke* etnoniminin türklərlə bağlı olduğu tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilmişdir (35, s. 10-13).

E.ə. II minilliyin birinci rübündə tarix sənəsinə *kaşşu* (*kassit*) tayfa ittifaqı çıxdı. Onomastik materiallar bu tayfaların geniş əraziyə yayıldığını, o cümlədən Naxçıvanda məskunlaşdığını göstərir. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, yunanca "qalay" mənasını verən "kassiteros" sözü, kassitlərin adı ilə bağlıdır. Bu kassit tayfalarının Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin yaranmasında mühüm rol oynadığını təsdiq edir. Bu, Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda formalaşan mədəniyyətlərin bir etnos tərəfindən deyil, bir-birinə qohum etnoslar tərəfindən yaradıldığını deməyə imkan verir. Orta Tunc dövrü abidələrinin tədqiqi "kassiteros"un, yəni qalayın e.ə. III minilliyin sonlarından başlayaraq Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvanda yayıldığını göstərir. Naxçıvanda bu tayfalarla bağlı xeyli yer adları qalmışdır (32, s. 82-89).

E.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəlində Naxçıvan ərazisi mürəkkəb sosial-mədəni və siyasi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, bu dövrdə Azərbaycanda Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin formalaşması prosesi getmişdir. Azərbaycanın şimal rayonlarında formalaşan bu mədəniyyət buradan Cənubi Azərbaycana və Naxçıvana yayılmışdır. Naxçıvanda Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin izlərinə I Kültərə (1, s. 313), II Kültərə (6, s. 124), Şahtaxtı (2, s. 27-99), Yurdçu (26, s. 51), Kolanı , Sarıdərə (24, s. 42-52), Boyahməd (26, s. 16-35), Haqqıxlıq (24, s. 57), Qarabulaq (26, s. 98), Zeyvə

Araşdırmalara dayanaraq deyə bilərik ki, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti qədim dövrdən bu arazidə məskənləşən aborigenlər tərəfindən yaradılmışdır. Məlum olduğu kimi bu mədəniyyət başlıca olaraq boz rəngli keramika ilə xarakterizə edilir. Bu tip keramika e.ə. V-III minilliklərdə Azərbaycanda yayılan Kür-Araz mədəniyyəti üçün xarakterik olmuşdur. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti isə bu mədəniyyətin davamı olmuşdur. Bu abidələr üçün xarakterik olan kollektiv dəfnlər Azərbaycanda və Naxçıvanda qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur (1, s. 39-51; 17, s. 81-83).

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti üçün xarakterik olan qəbir tipləri də Azərbaycanda e.ə. III minillikdə mövcud olmuşdur. Buna görə də Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin Kür-Araz mədəniyyətinə qohum tayfalar tərəfindən yaradıldığını söyləmək olar. Faktlar göstərir ki, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətini yaradan tayfalar arasında mədəni və siyasi cəhətdən birləşmə prosesi getmişdir. Etnik-mədəni proseslərin formalaşmasında xarici impulsların da müəyyən təsiri olmuşdur.

Bu tayfaların Azərbaycanın şimalından hərəkət edərək Naxçıvan, daha sonra isə Urmiya hövzəsində məskənləşməsi Assuriya və Urartu tərəfindən işğal təhlükəsinin artması ilə bağlı olmuşdur. Mixi yazılar Urartu çarlarının Naxçıvana uğursuz reydi haqqında məlumat saxlamışdır (9, s. 86-87). Lakin Naxçıvan ərazisində birbaşa urartulara aid abidələrə rastlanmamışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, onlar Naxçıvanda möhkəmlənə bilməmişdir. Bu isə yerli tayfaların müqaviməti ilə bağlı olmuşdur. Qədim dövrdən Azərbaycanın cənubunda, o cümlədən Naxçıvanda məskunlaşan kuti və lullubi tayfaları e.ə. I minilliyin əvvəlində Azərbaycanın siyasi tarixində mühüm rol oynamışdır. Arxeoloji araşdırmalar Naxçıvanda yaşayan qədim tayfaların Göyçə gölü ətrafında formalaşan "Etiuni" konfederasiyası ilə sıx bağlı olduğunu göstərir.

Arxeoloji abidələrin tədqiqi e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəlində Naxçıvanda müxtəlif etnosların yaşadığını təsdiq edir. Bu, hər şeydən əvvəl dəfn adətinin müxtəlifliyində və keramika məmulatında özünü göstərir. Bu baxımdan skeletli və skeletsiz qəbirlər diqqəti cəlb edir. Arxeoloji mədəniyyətləri konkret etnoslarla bağlamaq müəyyən çətinlik törətsə də, onomastik materiallar qədim dövrdə Naxçıvanda yaşayan *as* tayfaları haqqında da müəyyən məlumat saxlamışdır. Bu tayfalarla bağlı onomastik materiallar başlıca olaraq Kəngərli rayonunun Qarabağlar və Şahtaxtı ərazisində rast gəlinir. Bu etnosun adı *Asni* çayının adında maddiləşmişdir. Bu çayla bağlı müxtəlif əfsanələr var. Rəvayətə görə, *Asni* gursulu imiş və Qarabağlardan axaraq indiki Şahtaxtı kəndinin yaxınlığında Araza qovuşmuş. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tayfaların adı *Araz* (*Ar-as*) çayının adında da qorunub saxlanmışdır. Naxçıvanın digər rayonlarında olan toponimlər bu tayfaların Naxçıvanda məskunlaşdığını göstərir. Bu etnonim Culfa rayonundakı Ərazin (*Ər-əz-in // Ar-as-in*) kəndinin adında da qorunub saxlanmışdır. Urartu hökmdarı Menuanın Culfa rayonundan aşkar olunan kitabəsində bu toponim *Arsine* şəklində qeyd edilmişdir (19, s. 107).

Ordubad rayonunda yerləşən qəbir abidələrinin bir qrupu tədqiqatçılar tərəfindən qadın döyüşçülərə-amazonlara aid edilmişdir (18, s. 127-135). Mənbələrin məlumatı amazonların "corpat" adlandırıldığını göstərir ki, bu da Azərbaycan dilində qadın mənasını ifadə edir. Hazırda bu qəbir abidələrinin aşkar olunduğu nekropolun yaxınlığında Aza toponimi qalmışdır. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində as-az sözü də qadın mənasını ifadə edir. Bu faktlar qadın döyüşçülərdən ibarət olan tayfaların olması ilə bağlı qədim miflərin müəyyən dərəcədə həqiqətə uyğun olduğunu göstərir. Ehtimal ki, bu qadınların kişilərlə bərabərhuquqlu döyüşçü olduğunu təsdiq edir (18, s. 130)

E.ə. I minilliyin birinci yarısında Naxçıvanda məskunlaşan tayfalardan biri də *skiflər* olmuşdur. Bu tayfalarla bağlı abidələr indiyədək Naxçıvanda aşkar edilməmişdir. Lakin Kəngərli və Şahbuz rayonlarından aşkar olunan skif tipli ox ucluqları bu tayfaların Naxçıvanda olduğunu təsdiqləyən faktlardan biridir (26). Assur mənbələrində skiflər *aşquz* və *işquz* kimi xatırlanmışdır. Skiflərin etnik mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Skiflərin türk olduğunu qəbul etməyən və onları tamamilə irandillilərlə bağlayan mərhum akademik İ.H.Əliyev onlar içərisində türk xalqlarının olduğunu etiraf etmişdir. Aşşur qaynaqlarında xatırlanan "iç quz", "aş quz" etnoniminin ərəb mənbələrində xatırlanan "quz"larla eyni olduğu və türklərə aid olduğu indi heç bir şübhə doğurmur. E.ə. I minilliyin birinci yarısında Ön Asiyanın tarixində mühüm rol oynayan tayfaların Naxçıvanda olmasını *sak* etnonimi ilə bağlı toponimlər də təsdiq edir. Ordubad rayonunda Sakkarsu çayının adı bu tayfalarla bağlı olmalıdır. Skif tayfalarının Yaxın Şərqi hərəkəti ilə bağlı tədqiqatçıların müxtəlif fikirləri vardır. Qafqaz Albaniyasına aid Arsax vilayətinin Naxçıvanın qonşuluğunda yerləşməsi sak tayfalarının bu regionun tarixində mühüm rola malik olduğunu göstərir. Ehtimal ki, skiflər Yaxın Şərqi müxtəlif yollarla irəliləmişlər. Şübhəsiz ki, bu yollardan biri də Naxçıvan ərazisindən keçmişdir. Şahbuz rayonunda skif tipli ox ucluqlarının tapılması bu tayfaların Batabat aşırımından keçid kimi istifadə etdiyinin göstəricisidir.

Erkən Orta əsrlərdə türk tayfalarının Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda məskunlaşması davam etmişdir. Hun türklərinin (xəzər, şabir, onoqur və s.) II əsrdə Şimali Qara dəniz sahillərində, yaxud Xəzərin şimalında yaşaması haqqında Vizantiya tarixçisi Dionisiy, yunan coğrafiyaçısı Klavdi Ptolemey məlumat vermişlər. Lakin Moisey Xorenskinin 193-213-cü illərdə xəzərlərin Çoradan keçərək bütün Albaniyaya yayılmasını bəzi tədqiqatçılar işlərinə yaramadıqları üçün anaxronizm adlandırmışlar (3, s. 116; 33, s. 77). V.N.Qabiasvili göstərir ki, qədim gürcü mənbələrində türk xalqları e.ə. IV-III əsrlərə aid hadisələrlə bağlı olaraq xatırlanır.

E.Yeremeyev "Türklərin etnogenezini" kitabında yazır ki, III-IV əsrlərdə türk tayfaları Kiçik Asiya, Qafqaz və Balkan xalqlarının çoxsaylı və daimi qonşuları idilər. Digər tədqiqatçı A.P.Novoselçev hun türklərinin I minilliyin birinci yarısında Cənubi Qafqazda yayıldığını qeyd edir (28, s. 56). Sasani şahı

II Yezdegerd də ermənilərin üsyanına qarşı mübarizədə türklərdən istifadə etmişdir. Y.Q.Cəfərovun tədqiqatlarında hunların protobulqar və qədim türk tayfaları olduğu göstərilir. Tədqiqat işinin "Onoqur birliyi və Albaniya (395-466)", "Sabir birliyi və Albaniya (466-558)" bölmələrində türk xalqları ilə Albaniyanın münasibətləri aydın şəkildə izah edilir (13). Suriya tarixçisi Zaxari Mitilenski V əsrin sonu – VI əsrin əvvəlində Dərbənd yaxınlığında 13 türk tayfasının sabir, avar, bulqar, xəzər və digərlərinin məskunlaşdığını qeyd edir (33, s. 82). Bu barədə həmçinin Favstos Buzand, Moisey Xorenski, Eqişe, Sebeos, Parpeçi, Musa Kaqankatvasi və başqa müəlliflərin əsərlərində məlumatlar vardır. "Alban tarixi"ndə Sabir tayfalarının yeni axınlarının VI əsrdə Azərbaycanda məskunlaşması ilə də bağlı məlumatlar vardır.

V əsrdə Naxçıvan, indiki Ermənistan və Cənubi Azərbaycan ərazisini əhatə edən böyük bir ərazidə güclü kəngərli birliyi mövcud olmuşdur. Herodota əsaslanaraq, bu tayfaların Azərbaycanda e.ə. VII-VI əsrlərdə məskunlaşdığını deyə bilərik. Suriya müəllifi Mar-Abu 542-ci ildə Xosrov Ənuşirəvanın Naxçıvan və onun ətrafında kəngərliklərlə müharibə apardığını göstərir (36, c. 140; 33, c. 88).

Ərəblər Azərbaycana hücumu hazırlaşarkən xəlifəyə verilən məlumatda Azərbaycanın türk ölkəsi olduğu bildirilmişdir (4, s. 57). Deyilənlər göstərir ki, I-VII əsrlər boyu türk xalqları Azərbaycan ərazisində üstünlük təşkil etmiş və nəinki buradakı, bütün Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqdəki siyasi proseslərə qarışmışlar. Xristianlığın yayıldığı dövrdə türk qıpçaqlar, sabirlər, onoqurlar xristianlığı qəbul etmişdir. Bu dövrdə türk xalqlarının Cənubi Qafqazda oynadığı rolu erməni və gürcü dillərində qalan türk sözləri ilə də təsdiq edilir. Bu məsələyə ilk dəfə diqqət yetirən doktor Mordman qeyd etmişdir ki, ermənilər hind-avropalı xalqlar sırasına daxil olsalar da, onların dili türk dilinin böyük təsirinə məruz qalmışdır. O qeyd edir ki, mən bu sözləri deyərəkən osmanlılardan keçən təsirdən yox, IV, V, VII əsrlərdə yazı dilində işlədilən türk sözlərini nəzərdə tuturam, o vaxt ki, səlcuqlar və osmanlılar haqqında heç kəs heç nə bilmirdi (36, s. 140; 33, s. 88). Erkən Orta əsrlərdə Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqdə məskunlaşan türk xalqlarının, bəzi tədqiqatçıların dediyi kimi, "vəhşi" olmadığını, bir çox xalqların yazılı ədəbiyyatına təsir edəcək mədəni səviyyəyə malik olduğunu sübut edən faktlardan biri də "İqor polku haqqında dastan"da olan türk sözləridir.

Şübhəsiz ki, etnoslar müxtəlif etnik qrupların birləşməsi nəticəsində formalaşmışdır. Arxeoloji və onomastik materialların araşdırılması Naxçıvanda formalaşan mədəniyyətlərin qədim türkdilli tayfalar tərəfindən yaradıldığını, bu tayfaların regionun ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynadığını göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.

2. Абибуллаев О.А. Материалы Шахтахтинского погребения // Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Tarix, Fəlsəfə, Hüquq seriyası, 1961, № 5, с. 27-36.
3. Артаманов М.И. История Хазар. Ленинград: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962, 523 с.
4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1989, 328 s.
5. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. I c., Bakı, 2007, 570 s.
6. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 256 с.
7. Алиев И.Г. История Мидии. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1960, 360 с.
8. Bəhşəliyev V.B. Naxçıvan arxeolojisi. İstanbul, 1997, 128 s.
9. Bəhşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim yazı nümunələri haqqında // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Əsərləri, 1999, s. 86-87.
10. Bəhşəliyev V.B. Naxçıvanın Son Eneolit mədəniyyəti // Elm və Həyat, 2011, № 4, s. 31-34.
11. Burton Brown T. Excavation in Azerbaijan, 1948. London, 1995, 179 p.
12. Чайлд Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1956, 382 с.
13. Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан. Баку: Элм, 1985, 124 с.
14. Дьяконов И.М. Некоторые лингвистические данные к проблеме связей населения Восточного Закавказья с древним Востоком в III-I тысячелетиях до н.э. Материалы семинара по проблеме происхождения и формирования Азербайджанского народа. Баку, 1966, с. 5-8.
15. Gordon E.L. Animal Represented in the Sumerian Proverbs and Fables. M.: Drevniy Mir, 1956, 245 p.
16. Helwing, B. Azerbaijan in the Chalcolithic: A View from the Southwest / *Azerbaijan – Land between East and West, International Symposium, 2009, 1-3 april*. Bakı: Deutches Archäologisches Institut Eurasien-Abteilung, p. 63-70.
17. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. Ленинград: Наука, 1970, 190 с.
18. İbrahimli V. Naxçıvanda aşkar olunmuş döyüşçü qədim qəbirləri haqqında // Azərbaycan Arxeologiyası, 2010, с. 13, № 1, s. 127-135.
19. Qaşqay S. Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə. Bakı: Təhsil, 2006, 148 s.
20. Гусейнова М.А. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа (XIV-IX вв. до н.э.). Баку: Элм, 1989, 128 с.
21. Гулуев Ф. Урукская керамика Южного Кавказа / Археология, этнология, фолклористика Кавказа. Баку: Нурлан, 2005, с. 82.
22. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку, 1987, 260 с.
23. Nərimanov İ.H. Naxçıvanın erkən əkinçi-maldar əhalisinin tarixindən // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, 2003, № 1, s. 32-33.

24. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1992, 144 s.
25. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Culfa bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1992, 108 s.
26. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şərurun arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1993, 184 s.
27. Marro C., Bakhshaliyev V., Ashurov S. Excavation at Ovçular tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). Second Preliminary Report: The 2009-2010 Seasons // *Anatolia Antiqua*, XIX, 2011, s. 53-100.
28. Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В. Пути развития феодализма. Москва: Наука, 1972, 338 с.
29. Массон В.М. Поселение Джейтун. Ленинград, 1970, 161 с.
30. Меликишвили Г.А. Древневосточные материалы по истории народов Закавказья, Том II: Наирн-Урарту, Тбилиси, 1954.
31. Müseyibli N. Böyük Kəsik eneolit yaşayış məskəni. Bakı: Nefta-Press, 2007, 228 s.
32. Rzayev F. Naxçıvan MR ərazisinə daxil olan toponimlərdə kas və sak etnoslarının izi / Azərbaycan onomastikası problemləri. Bakı, 2003, s. 82-90.
33. Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. Баку: Элм, 1990, 304 с.
34. Пегрובהа М.Н. Иран и Закавказье в раннем Железном веке. Москва: Наука, 1977, 248 с.
35. Ямпольский З.И. О тюрках V в. до н.э. // Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова. Серия языка и литературы, 1979, № 5-6.
36. Ворошил Г. Азербайджанская палеотопонимия в Закавказских источниках / Вопросы Филологии Азербайджана. Вып. 2, Баку, 1984, с. 136-150.

Вели Бахшалиев

НАСЕЛЕНИЕ И ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В НАХЧЫВАНЕ В VI-ТЫСЯЧЕЛЕТИЯХ ДО НАШЕЙ ЭРЫ

Факты о заселении тюркскими этносами территории Нахчывана относятся к VI тысячелетию до н.э. В этом периоде в Нахчыване распространилась культура Халаф, а затем культура Убейд. Культура Халаф исследователями ассоциировалась с древними тюркоязычными племенами *шумеров*. Затем эта территория заселялась племенами кути, луллуби, турукки, касситы, скифы, асы. На разных этапах истории здесь формировались города-государства. В I тысячелетии до н.э. племена Нахчывана в союзе племенами Этиуни боролись против Урарту и сохраняли свою государственность. Расселению тюркоязычных племен в разные исторические периоды здесь способствовало преобладание их на этой террито-

рии в II-I тысячелетиях до н.э. Они вместе с другими тюркоязычными племенами, поселившимися здесь в раннем средневековье, участвовали в формировании Азербайджанского народа. Несомненно, этнос сформировался в результате соединения различных этнических групп. Исследования археологических и ономастических материалов показывают, что древние культуры, которые формировались на территории Нахчывана, созданы древними тюркскими племенами. Они сыграли особую роль в социально-политической жизни региона.

Ключевые слова: *Халафская культура, Убейдская культура, Азербайджанский народ, этнос, турукки.*

Veli Bakhshaliyev

POPULATION AND ETHNO-CULTURAL PROCESSES IN NAKHCHIVAN IN THE VI-I MILLENNIA BC

The facts about settling of Turkic tribes in Nakhchivan's territory belong to the VI millennium BC. In this period Khalaf culture and then Obeid culture extended in Nakhchivan. The Khalaf culture is associated by researchers with ancient Turkic tribes of Sumer. Then this territory was occupied by tribes of kuti, lullubi, turukki, kassit, skif and as. At different stages of history city-states here were formed. In I millennium BC tribes of Nakhchivan in the union with Etiuni's tribes fought against Urartu and protected statehood. In different stages of history settling of Turkic tribes here promoted their prevalence in this territory in the II-I millennia BC. They together with other Turkic tribes, occupied here in early Middle Age, were present at formation of the Azerbaijani people. Undoubtedly, the ethnos was formed as a result of connection of various ethnic groups. Research of archaeological and onomastics materials show that ancient cultures which were formed in Nakhchivan's territory, are created by ancient Turkic tribes. They played a special role in socio-political life of the region.

Key words: *Khalaf culture, Obeid culture, Azerbaijani people, ethnos, turukki.*